

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
НАПН УКРАЇНИ

СЕМІЛІТ Микола Васильович

УДК 159.922

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОЕКТУВАННЯ
ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Науковий
консультант: доктор психологічних наук, професор
Горностай Павло Петрович,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, головний науковий співробітник
лабораторії психології
малих груп та міжгрупових відносин

Офіційні
опоненти: доктор психологічних наук, професор
Данилюк Іван Васильович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка МОН України,
декан факультету психології

доктор психологічних наук, професор
Бондарчук Олена Іванівна
Університет менеджменту освіти,
завідувач кафедри психології управління

доктор психологічних наук, доцент
Лещинська Олена Альбертівна,
Інститут права та психології
НУ «Львівська політехніка», професор
кафедри теоретичної та практичної психології

Захист відбудеться 14 травня 2019 року об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, Київ, вул. Андріївська, 15.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: м. Київ, вул. Андріївська, 15.

Автореферат розіслано 13 квітня 2019 року.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Л. М. Коробка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю теоретичного узагальнення проблеми проектування життєвого шляху в контексті сучасного стану соціально значущої прогнозувальної діяльності та новітніх особистісно-орієнтованих психотерапевтичних практик. Початок ХХІ століття ознаменований кардинальними соціальними змінами, що потребують суттєвих трансформацій свідомості. Це ставить перед соціальною психологією багато нових завдань, актуалізує необхідність урахування чинників національного самоусвідомлення в процесі проектування життєвого шляху.

Проектування подій майбутнього тісно пов'язане з осмисленням проблем минулого і пошуком цінностей, які становлять сенс життя. Незадоволеність надважливої екзистенційної людської потреби в сенсі життя пояснюється багатьма чинниками: розвитком процесів глобалізації, складністю адаптації до соціально-економічних перетворень; соціальними конфліктами та відсутністю у людей чітких уявлень про свій життєвий шлях; фрустрованістю потреби особистості у позитивних життєвих зразках, ідеалах гідного людини життя та зневірою більшості громадян у своєму щасливому майбутньому та майбутньому своїх дітей.

Означені фактори послаблюють здатність людини прогнозувати своє майбутнє життя, свідомо ним керувати. Втрата впевненості у своєму майбутньому посилює деструктивні тенденції особистісного розвитку – веде до саморуйнівної поведінки, появи різного роду аддикцій та девіацій.

Практична значущість дослідження обумовлена: по-перше, необхідністю вдосконалення методів психотерапевтичної роботи в нових соціокультурних умовах, коли більшість населення України втрачає віру в майбутнє, що пов'язано з нецілісним, поляризованим сприйняттям дійсності, слабкістю особистісного «Я», численними нездійсненими бажаннями, психотравмами минулого життя, що утруднюють вибір особистістю свого життєвого шляху; по-друге, вибірковістю, фрагментарністю сприймання дійсності, що призводить до втрати з нею реального контакту; по-третє, втратою глибинного зв'язку особистості з етнокультурними архетипами, представленими у віруваннях, народних традиціях, звичаях, ритуалах, обрядах, фольклорі, які були основою інтеграції груп різного типу і суспільства загалом та визначали трансгенерацію культурних практик проектування життєвого шляху.

Дослідження часового виміру поведінки особи в групі є евристичним, оскільки неминуче ставить проблему цінності і мети життя в контексті пізнання «етнічної спільноти в просторово-часовому континуумі» (М. Слюсаревський, І. Кривоніс). Кожна людина прагне зрозуміти своє призначення. Існування потреби у наповненні життя сенсом, суб'єктивно значущими подіями індивідуального життєвого шляху та важливість «психологічного прориву» в майбутнє через символічне проживання перспективи ведуть до формування сильної, впевненої у своєму виборі особистості, здатної долати перепони, брати на себе відповідальність і змінювати обставини. Це зумовило практичну необхідність розроблення релевантної технології цілісного проектування життєвих подій. Ключова ідея цієї технології полягає у розумінні особистості як суб'єкта свого життя, котрий вчиняє за принципом «тут, тепер і вперед» (що відповідає вісі перебігу часу – від теперішнього до майбутнього). При

цьому відбувається актуалізація ціннісної сфери (розмежування цінностей умовних, захисних та реальних, розвивальних), узгодження родових, архетипних тенденцій та індивідуальних траєкторій саморозвитку.

Стан розробленості проблеми. Методологічною основою дослідження соціально-психологічних засад проектування життєвого шляху виступає культурно-історична теорія Л. Виготського, в якій сформульовано соціокультурну зумовленість розвитку вищих психічних функцій, у тому числі прогнозування уявлень майбутнього, та гештальт-теорія, яка розкриває екзистенційні аспекти життя особистості (К. Левін, Ф. Перлз, В. Франкл, І. Польштер, М. Польштер, Н. Долгополов, С. Гінгер, Ж. Робін). У роботах цих авторів особлива увага приділяється «психологічному полю», зв'язку «фігури і фону» як актуальної потреби суб'єкта. Зазначимо, що екзистенційні аспекти життя особистості актуалізовано в психодрамі Я. Морено як постановці сцен майбутнього, у клієнт-центрованій терапії К. Роджерса, в якій представлено умови розгортання Я-концепції, у дослідженнях Б. Зейгарник феномену незавершених дій.

Глибоке теоретичне й емпіричне обґрунтування поняття життєвого шляху здійснили С. Рубінштейн, Б. Ананьєв, Л. Анциферова, Н. Логінова, І. Кон, В. Роменець, Ф. Василюк та ін. Постановка проблеми дослідження життєвого шляху належить П. Жане, Ш. Бюлер, Л. Сохань, Т. Титаренко. Для експериментального вивчення життєвого шляху використовується низка методик: психобіографічний метод З. Фрейда, каузометрія Є. Головахи, О. Кроніка, психосемантика О. Артем'євої, В. Петренка, О. Шмельова.

На особливу увагу заслуговують футуропрактика Н. Долгополова, концепти рольової самореалізації особистості П. Горностая, життєвих домагань і життєтворення Т. Титаренко, соціетальної психіки та фрактальної психології О. Донченко, розвитку особистості як активного суб'єкта життєдіяльності В. Татенка, особливостей національної ідентичності І. Данилюка та умов її становлення В. Васютинського, концепції базисних та ситуативних захисних механізмів, позитивної дезінтеграції психіки, її вторинної інтеграції на більш високому рівні розвитку Т. Яценко, аксіопсихології особистості З. Карпенко, психології сім'ї та родинного виховання В. Сатір, В. Вознесенської, О. Голубевої, З. Кісарчук та ін.

Заслуговує на увагу проблема самопроекування особистості в різні періоди життя, що вирішується С. Гуцол, М. Смульсон, Н. Чепелевою. Процес життєпроекування як рефлексія пережитих особистістю подій, етапів розвитку її *екзистенційного проекту життя* розглядається в екзистенційному підході (В. Франкл, Н. Чуєва, О. Сапогова, О. Коржова).

Розглянуті підходи до вивчення життєвого шляху (Ш. Бюлер, С. Рубінштейн, Л. Виготський, Б. Ананьєв, Л. Анциферова, Н. Логінова, І. Кон, В. Роменець, Ф. Василюк, Л. Сохань, Т. Титаренко), виділяючи соціальну детермінацію його розгортання, не вказують на соціально-психологічну травму, що пережило те чи інше суспільство, який вплив вона мала на життєвий шлях особистості та життя наступних поколінь, які саме психологічні механізми лежать в основі проектування життєвого шляху в групі. Залишилась поза увагою проблема моделювання та умови прогнозування найімовірнішого розвитку подій життєвого шляху людини. Отже, широке поле не досліджених задач та суперечностей між висновками здійснених

наукових досліджень та незадоволеними соціальними потребами сьогодення обумовлюють актуальність вибору теми «Соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості».

Об'єкт дослідження: життєвий шлях особистості.

Предмет дослідження: соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості в соціальних групах.

Мета дослідження: визначити соціально-психологічні засади та розробити етнопсихологічну концепцію проектування особистістю її життєвого шляху.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз підходів до проблеми життєвого шляху особистості та його проектування.

2. Обґрунтувати та розробити етнопсихологічну концепцію проектування людиною її життєвого шляху.

3. Розробити семантико-топографічний підхід дослідження життєвого шляху, застосувати його до вивчення процесів психологічного контакту та інших динамічних характеристик проектування життєвого шляху.

4. Виявити стратегії долання особистістю травмувальних ситуацій у процесі міжособової взаємодії.

5. Розкрити індивідуальну динаміку змін особистісних характеристик в процесі проектування життєвого шляху.

6. Виявити архетипну складову проектування життєвих шляхів українців.

7. Визначити соціально-психологічні закономірності проектування життєвого шляху особистості.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами: Дисертація розроблялась в рамках тематики досліджень («Особливості становлення групової ідентичності в освітніх та соціальних середовищах», номер держреєстрації: 0109U000110, 2009-2013 рр.) лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Тему затверджено Вченою радою Інституту (протокол № 6/10 від 27.05.2010) та погоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології (протокол № 1061 від 15.06.2010).

Методи дослідження. У процесі теоретичного вивчення проблеми і науково-експериментальної роботи застосовувались як загальнонаукові, так і спеціальні дослідницькі методи.

Методи теоретичного пізнання: аналіз, синтез, узагальнення здобутої інформації, систематизація отриманих даних, порівняння, абстрагування, структурно-функціональне моделювання.

Емпірико-організаційні методи: семантичного диференціалу, авторська методика графічного моделювання семантичних просторів групи та їх динаміки – для виявлення кількісних та якісних характеристик розгортання життєвого шляху окремих осіб, співставлення результатів дослідження міжособових стосунків у формі вербальних та невербальних оцінок. Для дослідження життєвого шляху респондентів східних і західних областей України використано порівняльно-біографічний метод.

Для діагностики емоційного фону взаємодії та міжпоколінної динаміки характеристик життєвого шляху застосовано метод глибинного особистісно-центрованого інтерв'ю з використанням графічних форм відображення життєвого шляху: «Моє родове дерево», «Світ, в якому я живу і хочу жити», «Я в майбутньому», «Квантування життєвої перспективи», «Лінія мого життя».

Статистичні методи: результати емпіричних досліджень опрацьовувались із використанням методів математичної статистики за допомогою критерію парних порівнянь *Вілкоксона* для незалежних вибірок, кореляційного аналізу Спірмена, визначення середніх значень та середньоквадратичного відхилення, що дало змогу одержати надійні статистично значущі результати.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження визначається розробкою етнопсихологічної концепції проектування життєвого шляху особистості, що дасть змогу поглибити розуміння понять національної самосвідомості особистості, її неусвідомлюваних архетипних складових; уможливить попередження суїцидальних тенденцій особистості.

Вперше:

- розкрито соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху, що полягають у виявленні закономірностей, механізмів та психологічних умов зміни ставлення особистості до себе та оточуючих людей в процесі проектування життєвого шляху особистістю в групі;

- встановлено психологічні закономірності проектування життєвого шляху особистості: «прискорення» психологічного часу її життя, згортання подій у ситуації страху смерті, «групової ілюзії» як неадекватного очікування щодо можливостей групи, «зростання валентності групи» як прогнозу її позитивної динаміки; залежність процесу квантування життєвого часу від «потенціальних ям» лінії життя, утворених в результаті травматичного досвіду; гендерна обумовленість взаємодії групового тренера з окремими учасниками та групою в цілому (переважання домінуючого впливу тренерів-жінок на групу порівняно з тренерами-чоловіками);

- розроблено семантико-топографічний підхід до проектування життєвого шляху особистості як соціально значущої конструктивно-прогнозуючої діяльності, що спирається на соціогенез, а саме колективні символи-архетипи, родову історію пращурів та трансгенераційну активність особистості в групі в процесі проектування життєвого шляху;

- виявлено умови інтенсифікації проектування життєвого шляху (поляризація простору взаємодії в групі на минуле і майбутнє, використання асоціації «здійснені кроки – прожиті роки», співставлення власного життєвого шляху з життям пращурів);

- визначено стадії ідентифікації, поляризації, дезінтеграції і інтеграції учасників інтенсивної взаємодії в групі в процесі проектування життєвого шляху особистості;

- розкрито психологічні механізми утворення психотравми (дезінтеграція, розщеплення) та умови травмостійкості (інтегрованість в групі, цілісність особистості); розкрито трансгенераційний механізм передачі психотравмуючого досвіду без прямого контакту між поколіннями (виявлено тенденцію до посилення та повторювальності травми, з'ясовано, що усвідомлення змісту трансгенераційних програм призводить до розкриття неусвідомленої основи життєвого сценарію);

– виявлено індивідуальні стратегії виходу із травматичного досвіду: повторення життєвих труднощів, повернення до минулого; компенсація пережитих «потенційних ям» більш високим соціальним статусом, матеріальними цінностями; «відігрування» на інших; «життя з травмою», її трансгенерація, замовчування;

– запропоновано нові поняття: *семантичний код соціального об'єкта* як слід взаємодії особистості, представлений її вектором-статусом у груповому семантичному просторі такими трьома координатами: валентністю (насолада–страждання), потентністю (сила–слабкість), активністю (рухливість–завмирання); *квантування життєвого шляху* – виділення особистістю енергочасових витрат на певні відрізки та події власного життя;

Розширено та поглиблено:

– уявлення про особливості програмуючого впливу соціально-психологічних, зокрема етнопсихологічних чинників (архетипних програм) на вибір особистістю індивідуального життєвого шляху, проаналізовано можливі варіанти та детермінанти цього вибору;

– поняття особистості, яке доповнене уявленням про її трансгенераційну активність, тобто позасвідому міжпоколінну передачу травмуючих впливів.

Практична значущість одержаних результатів полягає у можливості їх використання в різних галузях психологічної практики, зокрема для побудови психологічних прогнозів розвитку особистості та різного типу груп, міжгрупових взаємин та особистісних змін, визначення архетипних образів побудови взаємин в родині (за чоловічим чи жіночим ієрархічним порядком), прогнозування варіантів вибору життєвого шляху особистості за «доцентровою» чи «відцентровою» динамікою її групового статусу, передбачення внутрішньої та міжособистісної динаміки психологічного контакту. Розроблені засоби виявлення *семантичних слідів пережитих подій* можуть бути використані в практичній роботі із дорослими людьми щодо усвідомлення колективних символів, розвитку часової перспективи, зміцнення віри в себе тощо. Отримані результати дослідження можуть бути використані педагогами та психологами-практиками при розробці навчальних дисциплін з психології особистості, вікової психології, соціальної психології, етнопсихології, в практичній діяльності з метою психологічної допомоги особі, що переживає життєву кризу, в процесі її особистісного зростання. Вони можуть стати основою для формування проєктувальної діяльності особистості, її випереджувального мислення, визначення прогнозу найімовірнішого розвитку подій, сприяння знаходженню засобів для оптимізації вибору особистістю життєвого шляху, розуміння його індивідуальної неповторності, розвитку національної самосвідомості, пошуку власного сенсу життя.

Впровадження результатів дослідження. За темою дослідження розроблено проблемний авторський курс для слухачів післядипломної освіти Черкаської області за варіантами життєвого шляху: «Суїцид – власний вибір чи насилля?» (довідка про впровадження № 01-06/368 від 28.12.2018). Для студентів 2 – 5 курсів факультету психології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка розроблено і впроваджено в спецкурс «Проєктування життєвого шляху особистості» (довідка про впровадження № 016-065 від 17.02.2017). Підготовлено й реалізовано авторський навчальний курс «Практична психологія» для студентів 1 – 3

курсів Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (довідка про впровадження № 08/03 від 23.01.2017). Для учасників двох груп «Активного довголіття», а також групи осіб із онкологічними захворюваннями підготовлено і реалізовано програму: «Мій життєвий шлях: потаємні та відкриті нащадкам події-послання» (довідка про впровадження № 560/1/1 від 10.09.2013).

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовано на Міжнародних науково-практичних конференціях: «Генеza буття особистості» (20 грудня 2016 року), м. Київ; «Особистість і суспільство: проблеми та перспективи» (29 квітня 2014 року), Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, м. Севастополь; «Рими стосунків» (8-9 грудня 2012 р.), Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології; «Актуальні проблеми психосоматики: системний погляд» (Харків, 2009); «Актуальні проблеми психотерапії» (Гурзуф, «Артек», 2008); «Пост-травматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни» (Варшава – Київ, 2018).

Отримані результати було представлено на всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Соціально-психологічні проблеми цілісності українського суспільства», 28-30 червня 2012 р., м. Черкаси; «Актуальні проблеми психології малих груп» (23-24 травня 2013 року, м. Київ); «Актуальні проблеми освітнього процесу в контексті європейського вибору України» (17 квітня 2018 року, м. Київ), а також на «Звітній науковій конференції» Інституту соціальної та політичної психології (12-13 березня 2013 року, м. Київ).

Публікації. Всього за темою дослідження опубліковано 50 наукових праць: 2 монографії, 20 статей у фахових збірниках, включених до списку МОН України, 4 статті у наукових періодичних виданнях інших держав, 1 стаття – у виданні, включеному до науково-метричних баз, 6 науково-методичних посібників (2 – під грифом МОН).

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел, що налічує 420 найменувань, у тому числі 26 – іноземними мовами. Загальний обсяг дисертації становить 434 сторінки, зміст основної частини викладено на 344 сторінках. Робота містить 11 таблиць і 23 рисунка, які займають 30 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми та ступінь її розробленості. Визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, гіпотези, теоретико-методологічну базу дослідження, наукову новизну та практичну значущість роботи. Наведено дані про апробацію, публікації та структуру дисертації.

У першому розділі «**Життєвий шлях особистості як наукова проблема: соціально-психологічний аналіз**» проаналізовано основні дослідження з даної проблематики у вітчизняній та зарубіжній психології; висвітлено зміст поняття «життєвий шлях особистості» у контексті дослідження індивідуального розвитку людини (народження, життєвих циклів, вікових криз, професійного вибору, провідної діяльності, кар'єри, часу життя), родинного становлення (одруження, народження

дітей, внуків, виходу на пенсію, завершення життя), соціальної та групової ідентичності тощо. Представлено авторське бачення процесу проектування життєвого шляху як конструювання у просторі та в часі життєвої перспективи, можливості побудови майбутнього за умови врахування фонових символічних індикаторів завершення його гештальту, наповнення проекту бажаного майбутнього життєвими подіями тощо.

Багатовекторність поняття «життєвий шлях» вимагає врахування типу соціальної системи, її географічного розташування, імпліцитних сенсів історичних подій, поворотних пунктів біографій, ініціацій, соціальних ритуалів, на фоні яких розгортається життєвий шлях особистості, закарбовуються емоційні сліди пережитих подій.

Українська спільнота розташована між різними культурами, з різними архетипними принципами ієрархічності взаємин: на Сході акцентується увага на чоловічому началі (Батько – Бог, Дух всього), а Захід більше тяжіє до архетипу Матері, богині Європи (А. Аарейлайд-Тарт, П. Штомпка). Існування цих двох центрів інтеграції, феномен подвійності вірувань українців (В. Ломовик, М. Іларіон), особливості мови (бо суржик є компромісом між українським і російським менталітетами), сформовані внаслідок довготривалої відсутності держави та цілісності української спільноти, є причинами архетипного страху нації (О. Чабан, В. Васютинський), втрати символів віри (В. Супруненко). Складні та суперечливі соціальні умови визначають відповідні стратегії життя (К. Юнг, К. Альбуханова-Славська, Л. Анциферова, Н. Логінова).

Дослідження народної творчості, обрядовості та вірувань українців дало підстави визначити, що для них характерна надзвичайна цінність сім'ї, роду, які в умовах відсутності державності були чи не єдиним засобом самозбереження та національної самоідентифікації. Характерна для язичницького світосприймання родова свідомість обмежує особистісний вибір життєвого шляху, що замінюється відданістю колективним цінностям як запорукою виживання. Це актуалізує потребу в пошуку стратегій виходу з батьківських програм-інтруктів з метою особистісного самовизначення людини.

У звичаях, обрядах, інсценізованих діях, іграх українського народу присутні практики, що розвивають та інтегрують особистість, проектують її майбутнє, позаяк українська народна культура, крім естетичної та соціально-регулятивної функцій, виконує ще й психотерапевтичну, сприяючи єднанню людей, зміцненню сили їх духу, посиленню потягу до життя. Зроблений огляд народних звичаїв, дійств вказує на те, що для українців є природними «підходи догляду за душею», *орієнтовані на певні дії* (психодрама), та цілісного розуміння особистості, її актуальних потреб – «фігури» разом з її оточенням – «фоном» (гештальт-підхід), що допомагає долати злиття між живим і неживим, знаходити межу між «Я» та «не-Я».

Між колективними уявленнями, родовою свідомістю, особливостями української ментальності та способами проектування майбутнього особистістю існує зв'язок, про що свідчить аналіз культурно-історичної спадщини. Це дає відповідь на питання про те, як виживав український народ в несприятливих умовах упродовж століть, не маючи спеціально підготовлених психотерапевтів, головним чином перевітлюючись в різноманітні образи-ролі (Сіач, Козак, Герой та ін.), які

представлені в колективному несвідомому, розвиваючи свою уяву. Ці колективні символічні практики українців «гри в майбутнє» розвивали уяву та власне проектували майбутнє. Тобто в природних для українця культурних формах буття були закладені *стратегії виживання* та підтримування зв'язку поколінь.

Проблема життєвого шляху особистості представлена у різних підходах: *еволюційно-генетичному* (Ш. Бюлер та П. Жане) *соціально-психологічному* С. Рубінштейн, К. Абульханова) *культурно-історичному* (Л. Виготський), *діяльнісному* (О. Леонт'єв), *сценарному* (Е. Берн, К. Штайнер), *особистісно-міфологічному* (З. Фрейд, О. Ранк, К. Юнг, О. Яремчук), *постнекласичному* (Т. Титаренко).

Найменше представлена етнопсихологічна точка зору, що потребує принципово іншого методологічного інструментарію, за допомогою якого можливо дослідити трансгенераційну (міжпоколінну) динаміку моделювання майбутніх подій у соціальній групі та в її контексті – життєвий шлях особистості. Родова свідомість, що лишилася в спадок від язичницьких вірувань попередніх поколінь, впливає на вибір особою життєвого шляху. Це ще раз свідчить про необхідність застосування психотерапевтичних засобів виходу особистості із під впливу батьківських програм-інтроєктів, що сприяє її звільненню від родинних життєвих сценаріїв та формуванню творчого підходу до проектування власного життєвого шляху.

Авторське бачення процесу проектування життєвого шляху передбачає конструювання у просторі та в часі життєвої перспективи, можливості побудови майбутнього за умови врахування фонових індикаторів завершення його гештальту, наповнення проекту бажаного майбутнього життєствердними подіями тощо.

Під процесом проектування життєвого шляху особистості ми розуміємо розгортання внутрішнього плану життя шляхом його екстеріоризації на рівні міжособистісних взаємин, які об'єктивують ідеальні образи бажаного майбутнього суб'єкта прогностувальної діяльності. Постає необхідність виділення конкретних етапів проектування майбутнього як проекції внутрішніх, суб'єктивних параметрів часу і простору на реальний простір малої групи, в якій проектується життєвий шлях. У групі пробуджується активність учасників до моделювання ще не пережитих ними подій; виявляються особливості попередньо започаткованих планів життя; механізмів, що перешкоджають побудові продуктивних взаємин як середовища фасилітації побудови життєвої перспективи. Також відбувається групова рефлексія адекватності виділених енерго-часових витрат (квантів життя) реальним потребам особистості.

Поляризація у малій групі як наявність у ній протилежних бажань, векторів руху (дезінтеграція) може прискорювати динаміку її розвитку, слугувати пусковим механізмом змін соціальної перцепції, водночас зменшуючи внутрішню особистісну напругу, і приводити в підсумку до статусно-рольової й ціннісно-орієнтаційної інтеграції. Ключовим у цьому процесі є наявність лідера, а якщо говорити загалом про соціум – архетипного національного героя, якості якого дозволяли б інтегрувати полярні вектори суспільного розвитку в Україні. Це особливо актуально на тлі останніх суспільних подій, коли спостерігається консолідація громадянського суспільства на засадах патріотичних та гуманістичних цінностей, що сприяє проектуванню цілісної картини власного майбутнього як окремими особистостями, так і народом у цілому.

У другому розділі «**Етнопсихологічна концепція проектування життєвого шляху особистості**» обґрунтовано вплив колективних травм на подальшу їх трансгенераційну передачу суб'єктами суспільного розвитку в майбутнє у спосіб вимушеного повторення, «відігрування» подій таємного минулого, що виявляється в намаганні знову повернутися до них. Розглянуто як нереалізовані аспекти життєдіяльності особистості (нездійснені мрії, ненароджені діти, непрожите життя, недосяжність мети) приводять до символічного їх заміщення в ірреальній сфері, у фантазіях, а також до виникнення стану депресії. Розглянуто народні практики проектування майбутнього особистості. Представлено авторську етнопсихологічну концепцію проектування життєвого шляху.

Соціально-психологічний аналіз подій в Україні (анексія Криму, війна в Донецькому регіоні), масштабні репрезентативні опитування (ІСПП НАПН України, 2013-2018 рр.) дають підстави говорити про поляризацію та дезінтегрованість українського суспільства, що викликані агресією іншої держави, ментальними конфліктами різних соціальних груп, а також історично попереднім проживанням українців у різних культурах. Ці процеси свідчать про систему порушених взаємин, які інтроєктуючись у внутрішній зміст особистості, створюють розщеплення, дезінтегрованість, недовіру. Не одне покоління людей жило в ілюзії шляху до досконалості «світлого майбутнього», а пішло з життя з почуттям образи і обману, лишивши ці переживання наступним поколінням (феномен «подвійної біографії»).

В етнопсихологічній концепції проектування життєвого шляху особистості травма розглядається як подія (втрата), як колективне позасвідоме явище, як усталена стратегія подолання перешкод певним етносом. Розуміння травми як розгортання певного поведінкового патерну, віктимного сценарію найповніше відображає розкриття «Я-образу» проектанта життєвого шляху, джерела того, звідки особистість «черпає», відшукує певні зразки та образи життя.

Світло на ці процеси дозволяє пролити теорія колективної травми, в якій, зокрема, аналізуються порушення національної ідентичності: А. Нейл (криза ціннісного світу американців), Дж. Александер, П. Келлерман (трагедія Голокосту), Р. Айерман (проблема поневолення африканців), П. Штомпка (ціннісні колізії народів східної Європи). Культурна травма стає предметом дослідження А. Аарелайд-Тарт. Соціальні аспекти психотравми, що спричинюють порушення ідентичності, розглядають Ф. Рупперт, А. Шутценбергер, Дж. Пайнз, Н. Скотна, О. Лещинська. П. Горностаї практикує вивчення соціальних аспектів психотравми засобами психодрами, встановлюючи її масштаб, глибину опрацювання (вправляння), ставить питання про умови соціального відреагування травми. Узагальнення студій вищезгаданих авторів дозволяє зробити висновок, що психотравма – це певний слід («базовий дефект», «відщеплена енергія», «потенційна яма», «розщеплена ідентичність», «деформована суспільна свідомість»), залишений в результаті взаємодії з об'єктом, подразником, сила якого перевищує можливості захисту людини, результатом чого є «захоплення» особистості іншою особистістю або її життєвим планом. При цьому частина психічної енергії людини гальмується свідомістю, оскільки вона належить інтроєктованому образу «агресора», а не власне їй. Психотравма тісно пов'язана з насиллям, зовнішніми контрагентами, які примушують людину діяти усупереч власним бажанням.

Фіксація особистісної енергії на образах травмуючих об'єктів (агентах) перешкоджає здійсненню процесу квантування життєвого шляху, під яким ми розуміємо диференціювання сенсу її життя на головні та другорядні цінності, визначення послідовності їх досягнення. Зміст квантування включає також наповненість життя подіями, що задовольняють відповідні їм соціальні та індивідуальні потреби і витрати на них енергії та часу. Неможливість квантування життєвого шляху може бути наслідком травматичного досвіду, закоріненого в колективній пам'яті. Успадкування травми, що поєднується з явищем емоційного резонансу, пояснює, чому українці часто обирають серед претендентів на президентське чи депутатське місце людину, яка пережила травму, – сироту, колишнього ув'язненого, і не завжди за професійними якостями. Аналіз останніх соціальних подій вказує на те, що *травма включається в образ ідеалізованого «Я» особистості, стає неодмінним чинником вибору національного лідера (героїчної особистості) й ознакою національної ідентичності*. На нашу думку, травмована особистість здійснює вибір із мотивацією не стільки досягнення успіху, скільки уникнення невдачі, що слугує своєрідним ірраціональним способом запобігання повторного травмування.

Назагал життєвий шлях особистості постає єдністю індивідуального та колективного (родового) розвитку, в межах якого він розгортається. Кожна особистість протягом життя взаємодіє з родом, родиною, соціальною групою, які залишають у психіці емоційно заряджений слід. Ці сліди як семантичні коди значущих подій мають рівневу структуру (свідомий та несвідомий, витіснений, замовчуваний рівні), а також невербальні прояви (завмирання, спазми, «скуті ноги», «камінь у грудях», нестача повітря), асоціативні образи (зрізане дерево, вирване коріння, висохла водойма тощо). Події життя, попередньо репрезентовані продуктами уяви, складаються з емоційно заряджених образів-символів, які компенсують незадоволені бажання й часову перспективу, протягне цілісне уявлення про свій життєвий шлях (гештальт).

У контексті започаткованого нами дослідження важливо зазначити відмінності гештальт-підходу від інших практик психологічної допомоги. Якщо в психоаналізі про тіло (організм) говорять, але воно при цьому залишається нерухомим, у психодрамі тіло рухається, але про нього не говорять, то в гештальт-методі тіло рухається, про нього говорять з усвідомленням переживань та актуальних потреб. Таким чином, саме гештальт-підхід є органічним для дослідження дійових практик, що сприяють розгортанню традиційних культурних форм поведінки. Це дало змогу розробити етнопсихологічну концепцію проектування життєвого шляху особистості, яку можна проілюструвати наступною моделлю (рис. 1.)

Етнопсихологічна концепція проектування життєвого шляху базується на аналізі народних технік проектування майбутніх подій, які спрямовані на освоєння особистістю нових життєвих ролей (освоєння професії, створення сім'ї та пов'язаними з цими процесами віковими ініціаціями), прийняття перехідних між життям та смертю станів особистості, а також на вивільнення затиснутих почуттів, що позитивно впливає на становлення цілісності особистості та малої групи, до якої вона належить, а в цілому на зріле сприйняття всіх етапів життя та його завершення. У народних практиках спостерігається зв'язок психодраматичних дій учасників

цих практик з певними життєвими етапами та їх очікуваною результативністю: щасливого материнства, отримання врожаю та доходу, згуртованості родини, подолання страху можливих сімейних втрат тощо. Отже, за допомогою народної психотерапії людина мала можливість: відреагувати травму; відчутти цілісність, інтегруватись з зовнішнім світом і собою; актуалізувати образ майбутнього

Рис. 1. Модель проектування життєвого шляху особистості

Перебування східних і центральних українців в російській, а потім у радянській імперіях, а західних – в австро-угорській імперії з різними центрами інтеграції, культурою взаємин, за логікою «вимушеного повторення» (З. Фрейд) проявляється зараз в протилежно спрямованих, поляризованих векторах національної інтеграції.

Третій розділ «**Типологія життєвого шляху особистості: методи експлікації та конструювання**» присвячено аналізу соціально-психологічних чинників вибору особистістю можливого варіанту життя, розглянуто психологічні умови становлення того чи іншого його варіанту, виявлено роль героїчних зразків

колективного несвідомого у формуванні образу майбутнього, а також розроблено засоби інтенсифікації процесу проектування життєвого шляху. Для цього досліджувались різні соціальні групи. У дослідженні взяли участь 1563 респонденти – проектанти життєвого шляху (647 чоловіків і 916 жінок у віці від 16 до 87 років, всього 55 груп, з Черкаської, Київської, Волинської та Львівської областей та з АР Крим). При формуванні вибірки враховано: міжпоколінне порівняння життєвих шляхів студентів та учасників груп «Активного довголіття»; полярність їх географічного проживання; різноманітність соціальних статусів.

Емпіричне дослідження складалось із трьох етапів: *попереднього*, що передбачав перевірку валідності методики семантичного диференціалу, за допомогою якої визначалися характеристики життєвого шляху; в ньому взяли участь 29 осіб (17 експертів і 12 учасників групи проектування життєвого шляху). Відповідно до оцінок за 9-ти шкальним семантичним диференціалом наявна узгодженість оцінок експертів (коефіцієнт конкордації за Кендалом $\tau=0,19$; $p \leq 0,05$).

Констатувальний етап спрямовано на визначення психологічних закономірностей проектування життєвого шляху, які вивчалися за допомогою: 1) аналізу групової динаміки спеціально створених 9 груп особистісного зростання (134 особи) та психологічних характеристик учасників групи; 2) узагальнення соціально-психологічних характеристик побудови та проектування життєвого шляху представниками різних регіонів України та різних вікових, професійних та інших соціальних груп (1063 осіб – 41 група); 3) глибинного особистісно центрованого інтерв'ю учасників психотерапевтичних груп, які пережили та подолали життєві труднощі та травми, а також успішних і самореалізованих осіб, стосовно їхніх біографій (53 та 33 особи відповідно); у групах особистісного зростання протягом року було здійснено три подовжні та поперечні зрізи динаміки групи та характеристик її учасників (ставлення до себе, до інших учасників та до групи загалом), що дало змогу виокремити чинники проектування життєвого шляху; *методико-технологічного*, що полягав у створенні системи методик і ефективних технологій проектування життєвого шляху; на даному етапі було застосовано: 1) ретроспективний аналіз народних казок, звичаїв і традицій різних народів, які є колективними практиками проектування майбутнього; 2) розроблення та апробації методик і технологій в процесі роботи зі спеціалістами з надання психологічної допомоги (251 особа).

Для виявлення чинників, що впливають на вибір особистістю життєвого шляху, розроблено семантико-топографічний підхід, що полягає у дослідженні впливу соціальних умов на соціогенез особистості, історії розвитку роду та родини на онтогенез, а також власної активності особистості, динаміки її соціально-перцептивних характеристик (актогенез).

У групах особистісного зростання здійснювалося психологічне проектування майбутнього особистості (тому ці групи названі нами групами проектування життєвого шляху). Щоб людина могла будувати майбутнє, що дійсно відповідає її потребам, а не реалізовувати інтродюковані батьківські програми, їй необхідно звільнитися від утаємничених минулих потрясінь, програм не свого, «чужого» проекту життя й усвідомити власні бажання щодо майбутнього життя.

Проектувальна діяльність особистості щодо її майбутнього тісно пов'язана з проблемами і цінностями, що становлять сенс життя. Зникнення та руйнування ідеалу – «світлого майбутнього» призвело до її екзистенційної фрустрованості, до невпевненості в собі, в своєму майбутньому, ще не прожитому житті, втраті соціально-ціннісних орієнтирів. Зникнення спільного ідеалу підсилює необхідність оновлення траєкторії індивідуального життєвого шляху на базі переглянутих ціннісних орієнтацій. Проектування подій майбутнього можливо здійснювати через диференціацію, квантування часу життя людиною.

У ході емпіричного дослідження розвитку груп з проектування життєвого шляху різного типу (студентів, психологів та викладачів, людей похилого віку, онкохворих, учасників групи активного довголіття) виявлено стадії групової динаміки міжособових взаємин. Поле внутрішньої напруги учасників групи проектування життєвого шляху породжує стан поляризації групового простору, який слугує *пусковим механізмом драматичної динаміки* міжособистісних стосунків.

Кожна особистість і група в цілому проходять певні універсальні стадії свого розвитку: 1) від ототожнення себе з керівником, групою в цілому (**ідентифікація**) до 2) **поляризації** між двома її полюсами: «сильним» і «слабким», а далі до 3) **дезінтеграції** як збільшення відстані між «Я»-реальним, реальною групою і «Я»-ідеальним, ідеальною групою. На рівні структури групи це проявляється в розширенні групового простору. Після стадії дезінтеграції починається стадія 4) **інтеграції** як зростання цілісності групи і особистості в ній за рахунок катарсичного звільнення від потаємних переживань. Група як соціальний організм та особистість у ній у процесі психотерапевтичної трансформації отриманого в минулому травмуючого досвіду можуть або пройти всі стадії (**ідентифікації, поляризації, дезінтеграції, інтеграції**), або ж зафіксуватись на одній із них, проектуючи пережите минуле на майбутні події життєвого шляху. Рух назустріч один одному статус-векторів учасників процесу проектування життєвого шляху у групі (інтеграція) починається з дезінтеграції їх ілюзорних уявлень про себе та оточуючих і відображає доцентрову динаміку особистості, що призводить до виходу із замкненого порочного кола (стереотипу) спілкування.

Географічне положення – між Сходом (з домінуючим чоловічим архетипним образом соціальної взаємодії) і Заходом (з домінуючим жіночим образом), пережиті в минулому травмуючі події та різні ідеали є причиною «застрягання» учасників груп проектування життєвого шляху на одному з цих векторів (**стадія поляризації**) як протидії двом напрямкам інтеграції, що виявляється в роздвоєності групового простору. З результатів емпіричного дослідження впливає така закономірність: стереотипність сприйняття учасниками один одного, наявність групової ілюзії, поділ людей на сильних і слабких, привабливих і непривабливих актуалізує «неефективний репертуар способів звертання до іншої людини» (О. О. Бодальов) і свідчить про «автоматизований» рівень інтеграції членів групи. Травма лежить в основі недовіри, стану поляризації групи і особистості в ній.

Семантичний код як слід взаємодії особистості з соціальним оточенням (у нашому дослідженні – з членами малої групи з проектування життєвого шляху) представлений її *вектором-статусом* у груповому семантичному просторі, що має три координати: Валентності (насолюда – страждання), Потентності (сила – слабкість),

Активності (рухливість – завмирання), далі – фактори ВПА. Протягом року робилися їх заміри (за допомогою самооцінювання, оцінювання інших та оцінювання особистості іншими членами групи). Позиція особистості в групі визначалася за середньогруповими оцінками інших, а її статус – за середньогруповими оцінками іншими членів групи. Таким чином, можна простежити динаміку розвитку особистості. Коли сильні в цих координатах емоційні потрясіння, що перевищують можливості психологічного захисту та здолання, інтроєктуються психікою людини через механізм ототожнення (ідентифікації), – вони набувають статусу психотравми. Як неусвідомлені сліди, вони утримують психічну енергію і зв'язуються з іншими травмуючими подразниками, відтак відбувається накопичення і генералізація цих негативних впливів. Психотравми, як «рани», породжують панцирний ефект із закапсульованою енергією, який передається наступним поколінням (трансгенераційний ефект) й актуалізується в ситуаціях невизначеності, соціальної напруги та дезорганізації. Травма, на відміну від стресу, гасить активність особистості. Жити з травмою – це значить притягувати нові біди («одне горе не ходить» каже народна мудрість).

Інформація про невербальні індикатори життєвого шляху, зокрема про «потенційні ями», які ми розуміємо як його психологічні просторово-часові характеристики, була отримана за допомогою графічних зображень проєктантами свого життєвого шляху (методика «Лінія мого життя») та діалогу з приводу цих зображень. Ці «потенційні ями» є ознаками кризових станів особистості, найнижчого рівня самовідчуття нею потенційної життєвої енергії, що наближується до стану психологічної смерті.

Пережиті травмуючі події ведуть до розщеплення особистості на дві або й декілька субособистостей: «Я-соціальне» – демонстративно-декларативне, раціональне (вигідне для даної ситуації); «Я-витіснене» – емоційно заряджене, замовчуване, слабке, що знаходить свій вияв у замкнутості, відданості одній групі, внаслідок чого людина відчувається сильною (кристалізація взаємин). Якщо травми численні або колективні і мають спільного «агресора», – вони слугують об'єднанню спільноти, в чому проявляється «злиття з групою» (відсутність меж «Я» – один виконує функцію вибору за всіх), сприяють взаєморозумінню, з одного боку, а з іншого – замовчуванню цієї травми, виконуючи функцію об'єднуючої таємниці. Саме наявністю численних колективних та індивідуальних травмуючих об'єктів можна пояснити встановлений нами позитивний кореляційний зв'язок на всіх зрізах констатувального етапу дослідження ($r=0,7$, $p\leq 0,05$; $r=0,85$, $p\leq 0,01$) між факторами «Потентності» і «Валентності» у сприйнятті соціальних об'єктів. Це означає, що для наших респондентів «сильний» означає «привабливий», «слабкий» – «непривабливий». Між зрізами цей коефіцієнт стає дещо варіативним, що також свідчить про процеси дезінтеграції та інтеграції, руйнуванні стереотипу «слабкий – непривабливий». Встановлений кореляційний зв'язок між факторами «Валентність» і «Потентність» говорить про стійкий соціальний стереотип (слабкий – непривабливий). У наших респондентів у процесі проєктування життєвого шляху цей стереотип руйнується. Розвиток і становлення особистості йде через руйнування її стереотипів та дезінтеграцію в групі, а далі через процес створення нових образів (гештальтів, структур) цілісного сприйняття інших людей, що дозволяє проєктувати майбутнє, яке не є повторенням минулих травмуючих подій.

Надалі в процесі роботи з групами проектування життєвого шляху з їх учасниками (2 та 3 поперечні зрізи дослідження) сталися суттєві позитивні зміни в ставленні до групи та до себе. «Валентність» за показником медіани становила 0,4 а в останньому зрізі цей показник виріс до 1,3 за критерієм *Віллоксона*, відповідно $W=2,85$, $p \leq 0,01$. За показниками Потентності ці зміни зростали від $-0,2$ до $0,45$; $W=2,85$, $p \leq 0,01$. Це свідчить про прийняття спроектованих на інших своїх негативних ставлень і травм.

Другий зріз показників групи проектування життєвого шляху виявив, що позиція ставлення до групи і оцінка «узагальненого іншого» за всіма трьома факторами ВПА знижується, а за факторами «Активність» і «Потентність» навіть стають негативними ($p \leq 0,05$). Натомість «Валентність», яка попередньо на першому зрізі має більше значення (порівняно з іншими факторами), тобто більш «захищена» свідомістю, знижуючись на наступних зрізах, не досягає негативних значень. Тому не кожній групі вдається пройти «критичну точку» своєї динаміки, негативної оцінки групи, а говорячи мовою розвитку фізичних систем, – «потенційну яму», після якої починається інтеграція групи і приріст позитивної оцінки оточуючих людей. У цьому стані група проектування життєвого шляху досить сильно піддається впливу ведучого, засвоює його стиль поведінки і чекає від нього директив, які знімуть невизначеність даного стану. Проходячи через критичний стан «слабкості», група проектування життєвого шляху переходить на новий рівень міжособових стосунків, довіри й емпатії, стаючи інтегрованою, цілісною, сильною системою як груповий суб'єкт життєвого шляху. Третій зріз показує приріст факторів валентності та потентності, що й свідчить про ці процеси інтеграції групи та особистості в ній.

Семантичний аналіз групового простору в дослідженні соціально-перцептивних статусів учасників групи з проектування життєвого шляху дав змогу простежити динаміку їхніх особистісних змін протягом року (покажемо це на прикладі вибірки викладачів Київського національного університету технологій та дизайну, рис. 2). Статусний розподіл координат семантичного простору є квантифікацією індивідуального суб'єктивного світу респондентів.

Семантичний аналіз соціально-психологічного простору групи виявив дві підгрупи жінок (що мають відносно однаковий статус за «валентністю»): 1) «впевнених», «рішучих», «домінуючих», «бойових» – умовно «західний тип» жінок; 2) «слухняних», «покірливих», «залежних» – умовно – «східний тип». Ці дві підгрупи є поляризованими, вони розміщуються на крайніх координатах простору зліва – «слабкі, нерішучі», а справа – «сильні, впевнені». При взаємодії групи перевага, особливо на початковій стадії, віддається ведучому – жінці, її статус за фактором валентності, як правило, вищий (рис. 2, групи II, III – жінки, I – чоловіки). Ця закономірність свідчить про те, що очікування, спрямовані на матір (домагання любові, уваги, захисту) значно вищі, ніж очікування, спрямовані на чоловічий образ батька. Спостерігається домінування жіночих координат статусів, вони займають найвищі положення (рис. 2, № 11 – відцентрова динаміка) і найнижчі координати (№ 8 – відцентрова динаміка статусу, що зазнає найбільшого тиску групи).

СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР ГРУПИ

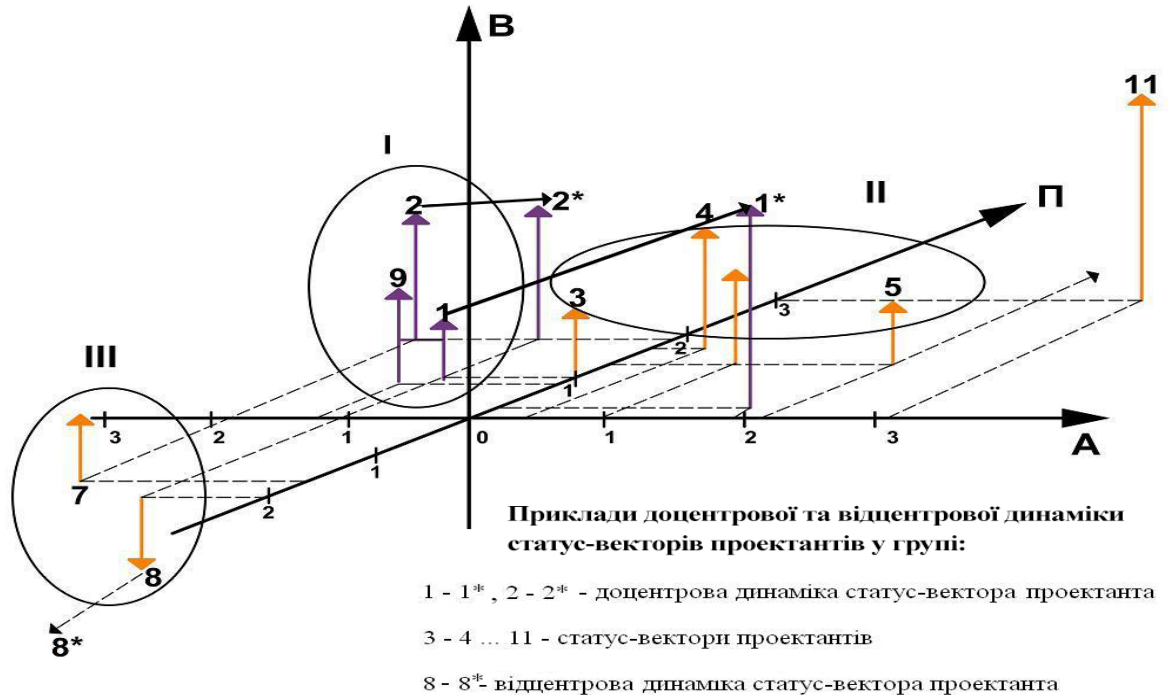

Рис. 2. Семантичний простір статус-векторів учасників групи проєктування життєвого шляху

Умовні позначення: Поле I (центр) – чоловіки; Поле II – жінки «західного архетипу взаємодії»; Поле III – жінки «східного архетипу взаємодії»

Стратегії керівництва групою та їхні гендерні особливості виявляються в координатах простору, які займає ведучий групи, а саме: у центрі простору групи (статусна рівність), над іншими (тисне на членів групи), у позиції підкореного (жертви), на межі виходу з групи. Найменш ефективна щодо розвитку особистості «імперативна» стратегія, оскільки досягається за рахунок підвищення тривожності в членів групи, перекладання ними своїх проблем на ведучого, що зазнає негативних змін («ефект груповедення»). Найбільш ефективною є діалогічна розвивальна стратегія, яка дала можливість виявити способи подолання травм: **розщеплення** як розпад особистості на відносно відсторонені, поляризовані субособистості; **компенсації** пережитих життєвих травм («потенційних ям») більш високим соціальним статусом; **«відігрування» на інших** (виміщення); **«жити з травмою»**, її **трансгенерація**. Критеріями оцінки подолання травм особистістю в групі є процес її інтеграції, зменшення інтервалу дисперсії оцінок (самоцінки, ідеальної оцінки, оточуючих, групи загалом).

Проаналізувавши результати емпіричного дослідження динаміки ставлення особистості до себе та до групи, а також існуючі стереотипи в сприйманні один одного українцями, можливо виділити соціально-психологічні чинники проєктування життєвого шляху особистістю.

Першим чинником є поляризація українського суспільства, обумовлена проживанням попередніх поколінь західних українців в іншій культурі та цивілізації. Пережиті в цій цивілізації події спонукають до «вимушеного повторення», бажання

бути знову в цій більш розвиненій системі взаємин. Звідси вислів «повернутися додому, в Європу».

Другий чинник – пов’язаний із більшою довірою жіночому образу порівняно з чоловічим. Оскільки в українському соціумі був травмуючий досвід взаємодії переважно з чоловіками, то це спонукало до встановлення на несвідомому рівні більш довірчих стосунків представників обох статей із жінками, аніж з чоловіками, а на символічному рівні – до пошуку захисту в Діви Марії, Божої Матері.

Третій чинник – ідентифікація особистості з героями національно-визвольного руху, особливо з тими, що загинули, як і багато їх рідних. Цей варіант життя як ототожнення себе з загиблими героями, відомими особистостями все частіше вибирають молоді люди, які не мають можливості відреагувати, висловити свої почуття та переживання з приводу своїх ідеалів та референтних особистостей.

Четвертий чинник – суперечності архетипних образів і сценаріїв групового несвідомого, що виявляються в реалізації полярно протилежних життєвих зразків.

Дослідження проектування життєвого шляху дозволило виявити такі різновиди психологічного поля актуальних потреб з проектування майбутнього: 1) *фантазійне*, сенс якого в протиставленні свого життя реальності та символічному задоволенні потреб в уяві і сновидіннях; 2) *життя для інших* (спрямоване на очікування оточуючих), 3) *антимайбутнє* – наслідування негативних програм дитинства, бажання робити «на зло» комусь – основний мотив життя; 4) *реальне майбутнє*, яке відповідає дійсним потребам людини. Кожне з суб’єктивних полів майбутнього породжує певні варіанти життєвих шляхів, описаних та проаналізованих у цьому розділі.

У процесі проективного малювання та моделювання майбутнього дітьми та дорослими, на основі чотирьох показників – повторюваності життєвих подій, наявності цілеспрямованої діяльності, можливості продовження роду та часу життя нами виявлено вісім варіантів (типів) проектування життєвого шляху (дев’ятий – самореалізація, зрілість, баланс, прийняття світу – ідеальний варіант).

Характеристика варіантів проектування життєвого шляху:

1. Життєвий шлях особистості як «повторення життя» одного з емоційно значущих представників роду (ідентифікація), як правило, дідусів, бабусь; у такої особи наявна більша потреба в персоналізації порівняно з батьками. У цьому випадку відбувається розгортання родових програм через захопленість особистості «родовим героєм», пращуром (проективна ідентифікація, злиття з родом).

2. Життєвий шлях як «засихання» гілки роду, який спрямований на піклування про представників роду похилого віку, без власних дітей, роль яких заміщують батьки, це є шлях «неподоланого злиття двох поколінь без появи третього».

3. Життєвий шлях, коли особистість знаходить власну життєву перспективу: професію, друзів, соціальну роль, які не є повторенням життя пращурів (ні за кількістю дітей у родині, ні за змістом основної діяльності). Прикладом, може бути життєвий сценарій «переможців» – Івана Піддубного, Віталія Кличка, Андрія Шевченка, Білла Гейтца та ін. У даному випадку відбувається відхід від родових настанов, програм, спостерігається кар’єрне зростання, концентрація уваги як на процесі діяльності, так і на результаті, на досягненнях.

4. Життєвий шлях відходу (дистанціювання) від родини, часто і від спільноти, в якій відбувалося становлення (і паралельно – розщеплення на переможця та

невдачу), зміна життєвих цінностей, певна втрата ідентичності, замилювання собою, своїм відображенням (нарцисизм), власними здобутками, використання дитячої гри «Я – найкращий/найкраща», орієнтація на результат і досягнення в кар'єрі.

5. Трагічний шлях (короткотривалий – «затиснутість», «безвихідь») – шлях самознищення, коли особистість, переживаючи кризу (розриву взаємин, вікову тощо), утримує в собі емоції, втрачаючи контакт з реальністю, ретрофлексує, спрямовуючи агресію на себе.

6. Психопатологічний життєвий шлях, при якому спостерігається постійне зісковзування з обраної мети, відсутність самореалізації в реальному житті, втеча у хворобу – використовується вираз «якби в мене не було недуги, я досягнув би багато...», центром життя стає симптом, різного роду залежності (алкогольні, наркотичні, комп'ютерні тощо).

7. Життєвий шлях як антисценарій: всупереч батьківським настановам, програмам («на зло» батькові чи матері – полярна контрзалежність) людина займає престижну соціальну роль, стає матеріально забезпеченою та незалежною. Основними почуттями тут можуть бути образа, злість як продуктивна агресивність, що часто переходить у маніакальність, зверхню позицію. Таким чином, кожному, хто робить спробу знайти новий «чужий» суспільству шлях, загрожує небезпека втрати контакту з реальністю.

8. Життєвий шлях як захопленість образами людей, що померли, жертвуючи власним життям заради ідеї, або значущими іншими, з якими втрачено контакт («життя обличчям у минуле»). Образи цих людей підсилюють тенденцію особистості до психологічної смерті, проживання життя, що не відповідає власним потребам. Цей варіант життя проявляється у тих, хто проектує пережиту, але не перероблену, втрату на майбутнє.

Таким чином, було встановлено, що особистість, ідентифікуючи себе з певною групою, «взірцем-героем» (Козаком, образ якого став досить популярним на Майдані, братами-сіячами тощо) свідомо чи підсвідомо, залежно від цілісності та «сили Я», здійснює вибір свого життєвого шляху, використовуючи певні механізми його символізації. Але сам вибір та варіанти його проектування де терміновані механізмами захисту «Я» (переривання контакту), що актуалізуються зовнішніми травмуючими подіями. Виділені типи конструювання життєвих шляхів були отримані в процесі глибинних інтерв'ю з приводу «родового дерева» учасників психотерапевтичних груп, а також успішних і самореалізованих осіб. Констатовано, що незалежність від батьківських програм здобувається у важкій праці самовдосконалення та у намаганні зрозуміти основні орієнтири власного вибору, основною метою якого є «бути» й «відбутися».

У четвертому розділі «Соціально-психологічні механізми проектування життєвого шляху особистості» розглядається соціально-психологічна динаміка ставлення до себе та до групи як показник цілісності розвитку особистості, спроможної здійснювати проектування автентичного життєвого шляху, висвітлено проблему різних рівнів цілісності, її розуміння як комплементарного діалогу між чоловічим та жіночим початками. Висвітлено проблему актуалізації психотравм як порушення суб'єктивної цілісності в процесі проектування життєвого шляху,

розглянуто основні стратегії виходу з травматичного досвіду, а також психологічні закономірності проектування життєвого шляху, зокрема перевертання та прискорення життєвих подій у суб'єктивному сприйманні часу їх протікання.

Психологічне поняття «цілісність особистості» виходить з розуміння її як ієрархічної «системи ставлень» (В. М'ясищев, О. Бодальов), що характеризують певний історичний період, епоху суспільного розвитку. Ієрархічність взаємних ставлень дозволяє враховувати їх внутрішній та зовнішній плани, особистісні та соціальні маркери-індикатори у вигляді засвоєних раніше уявлень, цінностей, стратегій взаємодії. Зцілення окремої людини поза зв'язком із суспільством, родиною, родом – мало ймовірно, тому інтегрованість особистості в групі може слугувати надійним показником ефективного проектування майбутнього суб'єктом спілкування та його психічного здоров'я.

У процесі проектування майбутнього існує специфіка вияву захисних механізмів, оскільки індивідуальні проблеми вирішуються публічно, а результат цього процесу є суспільним надбанням (Я. Морено, К. Роджерс). Фіксація на минулому становить ознаку родової свідомості, підпорядкування індивідуального проекту життя колективному архетипу. Тому для особистості важливо знайти розумний баланс між родовим, колективним та індивідуальним.

Психологічні механізми переривання контакту (ретрофлексія, інтроєкція, дефлексія, конфлюенція, проекція, профлексія та ін.), які є способами фіксації на минулому («життя назад»), демонструють неможливість проживати власне життя відповідно до перебігу психологічного часу, а вимушують особистість повертатись до більш ранніх періодів розвитку. Крім цих вищеназваних способів переривання контакту з реальністю, що є традиційними для теорії гештальт-терапії, ми також розглядаємо інші специфічні способи захисту від майбутнього: фіксація на певному віковому періоді, небажання дорослішати, заперечення скінченності індивідуального життєвого шляху, «гра зі смертю», самообман, потреба в поклонінні старшому представнику роду тощо.

Проблема фіксації-центрації на певному віковому періоді пов'язана не стільки з самими механізмами захисту (вони є в кожній людині), скільки з просторово-часовими порушеннями сприйняття дійсності («зависанням», «застряганням на образі», віктимною поведінкою, деструктивною формою емоційного реагування).

Нами визначено умови, що сприяють подоланню позиції захисту, переривання психологічного контакту як основних перешкод на шляху до автентичності і відкритості новому досвіду:

1. Відтворення у просторі комунікативної взаємодії основних фігур, які сприяли формуванню інтроєкта і проявилися в процесі контакту, його актуалізації в ситуації «тут, тепер і вперед», тобто ситуації виявлення власних бажань, моделювання майбутніх цілей життя;

2. Розмежування власних потягів і бажань проектанта від інтроєктованих послань, яке відбувається шляхом вербалізованої екстеріоризації образів-фігур у реальному просторі взаємодії;

3. Представлення в просторі взаємодії групи референтних емоційних взаємин, потягів і прагнень особистості як процес її звільнення від інтроєкта через їх відреагування та заперечення. Це є можливістю для особистості проектування майбутнього як «викиду бажань наперед», що виступає альтернативою стримуванню, «поверненню збудження на себе» і компульсивному повторенню минулих подій, звичних, захисних способів реагування.

Суспільство визначає історично релевантні цінності (матеріальні та духовні), стратегічні напрями і цикли розвитку його груп і громадян. Суспільна ієрархія як взаємозалежність, підлеглисть може вибудовуватись із домінуванням чоловічого – умовно Східного архетипу, жіночого – умовно Західного архетипу взаємин (на що вказують у своїх працях К. Юнг, Б. Хеллінгер, А. Менегетті). Ієрархічність відображає організаційний аспект групи як системи, її рівневої субпідрядності, коли нижчий рівень є передумовою, вихідним пунктом для вищого рівня (статусу). Вони субординовані та взаємозалежні: «Один ступінь є владою над іншим і це взаємно» (Г. Гегель). Ефективна ієрархія згідно з архетипом Матері така: спочатку вона сама, за нею – її партнер, а потім діти (А. Менегетті). Відомо, що ієрархія східного типу родини протилежна: чоловік (партнер), його діти, потім матір. Звісно, що при такій ієрархії потреби матері будуть фрустровані, бо жінка повинна жити для чоловіка та дітей. Тенденція вирівнювання рівнів, емоційних статусів у досліджуваних групах проектантів життєвого шляху свідчить про діалогічність взаємин як реальної рівності учасників, зниження внутрішньої конфліктності, що забезпечується довірливістю та безпечністю спілкування.

Важливість традиційно прийнятої ієрархічної моделі взаємин у сімейних системах та між ними підкреслює Б. Хеллінгер, називаючи її «ієрархічним порядком». В основі «ієрархічного порядку» у взаєминах серед дітей має бути первинність появи їх на світ, тоді вони не будуть виражати протест життєвими та поведінковими витівками («вибриками»).

Особистість, згідно з культурно-історичною теорією Л. Виготського, є індивід, людина, що інтеріоризувала (перевела у внутрішній зміст, інтроєкувала) систему середовищних ставлень і цінностей. У такому сенсі особистість – інтроєкт (присвоєння) системи зовнішніх стосунків, продукт історії розвитку (або регресії) взаємин декількох поколінь (стосовно яких вона намагається стати суб'єктом). Інтроєктами можуть бути не лише якості об'єкта, партнера-зразка, але й певні архетипні образи, стратегії поведінки, життєві сценарії, прийоми спілкування, батьківські настанови (тобто – «надбання» минулого життя). Інтроєктовані способи життєдіяльності проявляють тенденцію відтворюватись як певні життєві плани. В соціальній взаємодії це подібно до «відігрування» пережитих сцен, ситуацій, варіантів життя.

З психологічної точки зору цілісність особистості забезпечується прийняттям у собі чоловічого (батьківського) і жіночого (материнського) начал. У працях З. Фрейда, К. Юнга, Е. Берна, В. Сатір підкреслюється факт присвоєння рис протилежної статі: дочкою – переважно батьківських, сином – материнських, як прояву прямої Едіпової залежності. У результаті цього дочка в житті виявляє мужній

характер батька, а син – ніжний, чутливий характер матері, що підтверджується нашими емпіричними дослідженнями. У разі відсутності батька (чоловічого зразка для ідентифікації) у хлопчиків формуються материнські риси характеру.

Показником цілісності «Я»-концепції може бути ставлення особистості до оточуючих людей та до себе, які взаємопов'язані та змінюються в процесі взаємодії людини в групі. Рівень цілісності особистості проявляється в певній формі розгортання психологічного контакту, а саме, в ставленні особистості до себе та інших людей, які в процесі інтеграції її в групі можуть змінюватися: *поступально-ступенево (гармонічна форма), дезінтегративно (розщеплена форма), розщеплено-жертвовно, критично-катарсично (гостра форма), емоційно-замкнено (аутична форма)*.

Дослідження життєвого шляху проєктантів показує досить значний вплив на нього знакових історичних подій: голодомору, війни, післявоєнної розрухи, переселення, екологічних катастроф, безробіття.

Кожна особа належить до певної цілісності: родини, роду, суспільства, й історія її становлення – це розгортання семантичного коду етносу в Я-концепції особистості, що може реалізувати власний проєкт життєвого шляху або запрограмований минулим сценарій-рефрен історичних циклів і подій.

П'ятий розділ **«Психотехнічні засоби і показники ефективності проєкування життєвого шляху особистості»** присвячено розкриттю процесу розгортання проєкування життєвого шляху особистості в групі; визначено показники ефективності проєкування особистістю майбутнього та представлено технологію проєкування життєвого шляху особистості. Подано характеристику архетипних полярних образів, з якими асоціюються стани привабливості життя, переживання щастя, або навпаки – стан незадоволеності життям.

Символізація виступає психотехнічним засобом для метафоричного зображення життєвого шляху. Кожний образ як носій емоційної енергії містить у собі суб'єктивну семантику. Символізувати блоковану, витіснену енергію життя можуть як природні об'єкти, так і культурні артефакти. До них належать нерухомі образи: пам'ятники, нерухомі частини тіла (тілесні прояви – «скуті ноги», відчуття ланцюгів і породження їх в уяві, «м'язовий панцир», «кам'яне обличчя», зрізане дерево тощо). Символізація тілесних проявів, метафоричні уявлення або сновидіння зазвичай вказують на причини блокування енергії, використовуючи хворобу й проблемні зони розвитку особистості як символи перепон для вивільнення енергії.

Розгортання життєвого шляху, розвиток «Я»-концепції особистості в групі проєкування майбутнього мають індивідуально неповторний характер, що відображається на ставленні до себе й до групи. У груповій роботі створюється ситуація перенесення взаємин з системи «особистість – група», на систему «людина-соціум» та актуалізується проблема гармонійної взаємодії. Рівень цілісності особистості проявляється в певній конфігурації динаміки міжособових взаємин (поступально-ступеневих, хвилеподібних, критичних, веретеноподібних та ін.).

На основі теоретичного узагальнення та результатів емпіричного дослідження визначено соціально-психологічні засади проєкування життєвого шляху особистості та засоби його здійснення (рис. 3).

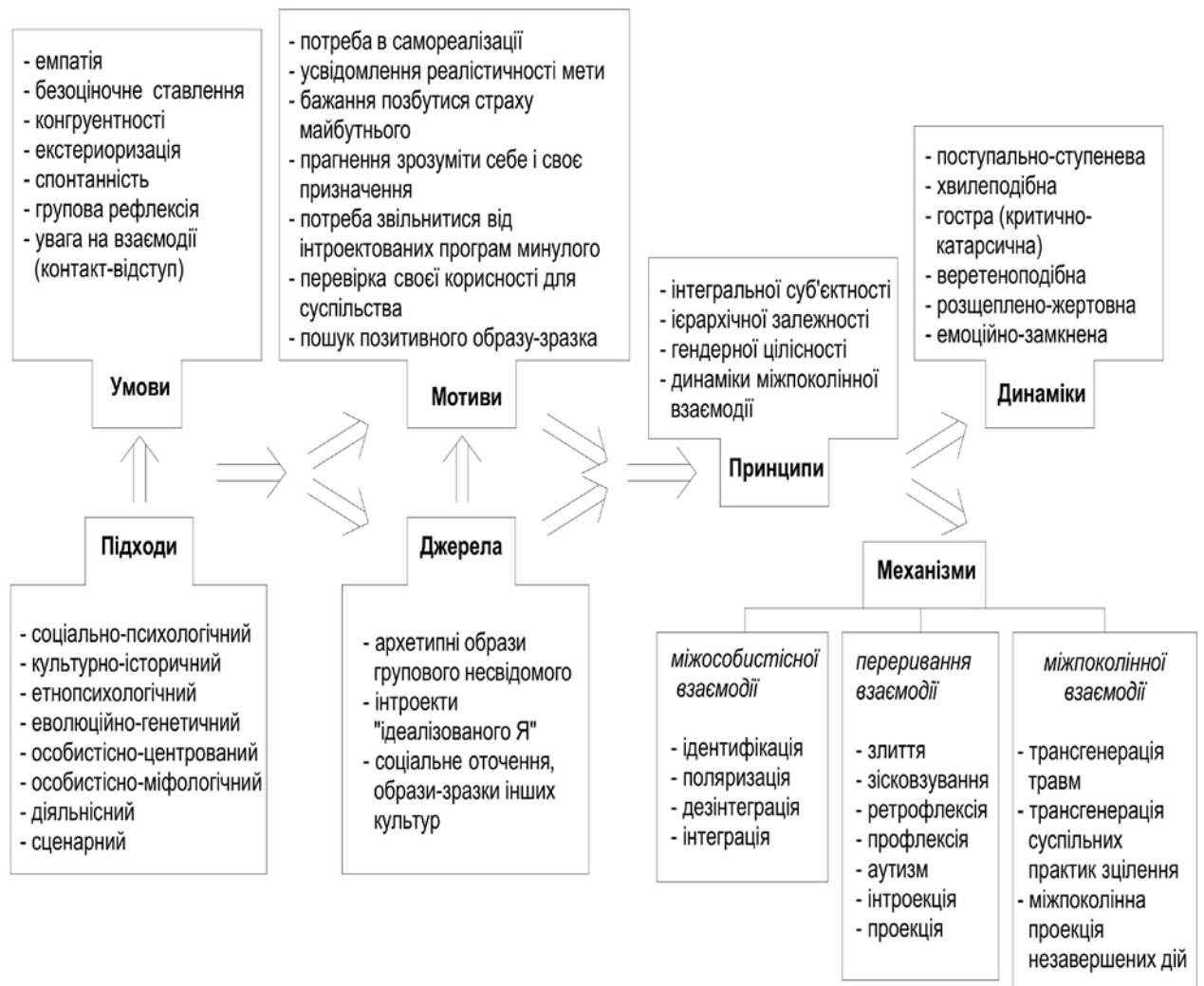

Рис. 3. Соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості та засоби його здійснення

Кожен структурний елемент рисунку несе інформацію про засади проектування життєвого шляху: умови, мотиви, принципи, архетипні образи, види індивідуальних динамік зміни ставлення до себе, а також до оточуючих у групі. Архетипні образи групового несвідомого, які емоційно «підживлюють» мотиви проектування життєвого шляху. Ставлення особистості до себе та інших людей за певний проміжок часу (хронотоп) у процесі її інтеграції з групою змінюється, приймаючи одну із шести виявлених нами форм особистісної динаміки (див. рис. 3).

Нами виявлено доцентрово-інтегруючу та відцентрово-поляризуючу роль національних архетипів, що мають протилежну динамічну спрямованість, а саме: колективні архетипи групового несвідомого українців, де протиставлено міфологеми мирного працівника (Сіяча) та воїна-Козака, що є полярно протилежними шляхами розвитку чоловічої ідентичності, між якими виникають амбівалентні стосунки, а також міфологеми жінки-Матері й жінки-Сестри, що «вибрала не свою

долю», «пішла по сліду змія» (трудова еміграція), які є базовими для особистості українця і лежать в основі життєвого сценарію.

Вищий рівень життєвого благополуччя, самореалізації нащадків (онуків) у сім'ях, де цінувались, проговорювались події минулого, підтверджується як нашим дослідженням, так і в роботах А. Маслюка. Очевидно, що прийняття тих страждань, пережитих подій нащадками веде до більшої цілісності та благополуччя родини.

Отже, цілісність виступає спільною властивістю ієрархічної системи ставлень як на внутрішньо-особистісному рівні (в тому числі узгодження Чоловічого та Жіночого начал у психіці людини), що є наслідком подолання власних втрат і психотравм, так і на зовнішньому, інтерперсональному рівні (взаємодія людини з соціумом через осягнення сенсу колективних, глобальних травм). Порушення цілісності виявлено в динаміці психологічного контакту, коли внаслідок пережитих втрат особистість проектує їх причини на оточуючих і відбувається відчуження травмованої частини психіки, що об'єктивується у візуальному образі «потенційної ями», яка спостерігається так чи інакше у всіх варіантах розгортання психологічного контакту і має ознаки психологічної смерті.

Для наших респондентів було притаманне образне світосприйняття й такі способи символізації цілісності: злиття з лідером, міфічним героєм, групою в цілому, єднання людського та тваринного образів, злиття живих та неживих об'єктів задля подолання страху смерті, «перевертання» та «прискорення» подій життєвого шляху.

Якщо символізація виступає як захисний механізм, то вона стає самоцінною і є наочним розв'язанням проблеми. Необхідним є баланс реального і символічного. Чим більше непрожитих подій життя (нездійснених мрій, планів), тим більше діє механізм заміщення життя реального життям символічним.

Основними мотивами створення моделі майбутнього, на які вказують учасники групи проектування, є потреба в самореалізації, в усвідомленні реалістичності своєї мети, в бажанні позбутися страху майбутніх подій, в прагненні зрозуміти себе і своє призначення, в потребі звільнитися від інтроєктованих програм минулого (перевірити в дії, чи не є вибране майбутнє відбиттям минулих подій), переконатися в своїй значущості, необхідності для суспільства, у відсутності соціально позитивного образу-зразку життєвого шляху.

Існують індикатори ефективності проектування особистістю майбутнього:

а) необхідність вступати в психологічний контакт з іншими людьми та виходити з нього розвиває комунікативні здібності, сприяє освоєнню нових бажаних соціальних ролей, що розвиває систему взаємин особистості;

б) необхідність постійно робити особистісний вибір: як жити і наскільки довго, які вчинки здійснити, що застосувати для зміцнення сили «Я» і здатності особистості до самореалізації. Графічне моделювання образу майбутнього з подальшим втіленням його в реальних діях знімає страх перед прийдешнім (психотерапевтичний ефект), слугує матеріалізованим «якорем» життєвих перспектив, сприяє більш свідомому, зрілому ставленню до життя;

в) пошук нових сенсів і життєвих *стратегій*, що може попереджувати суїцид звільненням від фіксації на одному життєвому плані;

г) розвиток здібності до цілепокладання і знаходження засобів досягнення мети ініціює процес перманентного смислопородження;

д) продуктивне розв'язання соціальних та індивідуальних конфліктів.

Технологію проектування життєвого шляху можна представити у вигляді моделі (рис. 4).

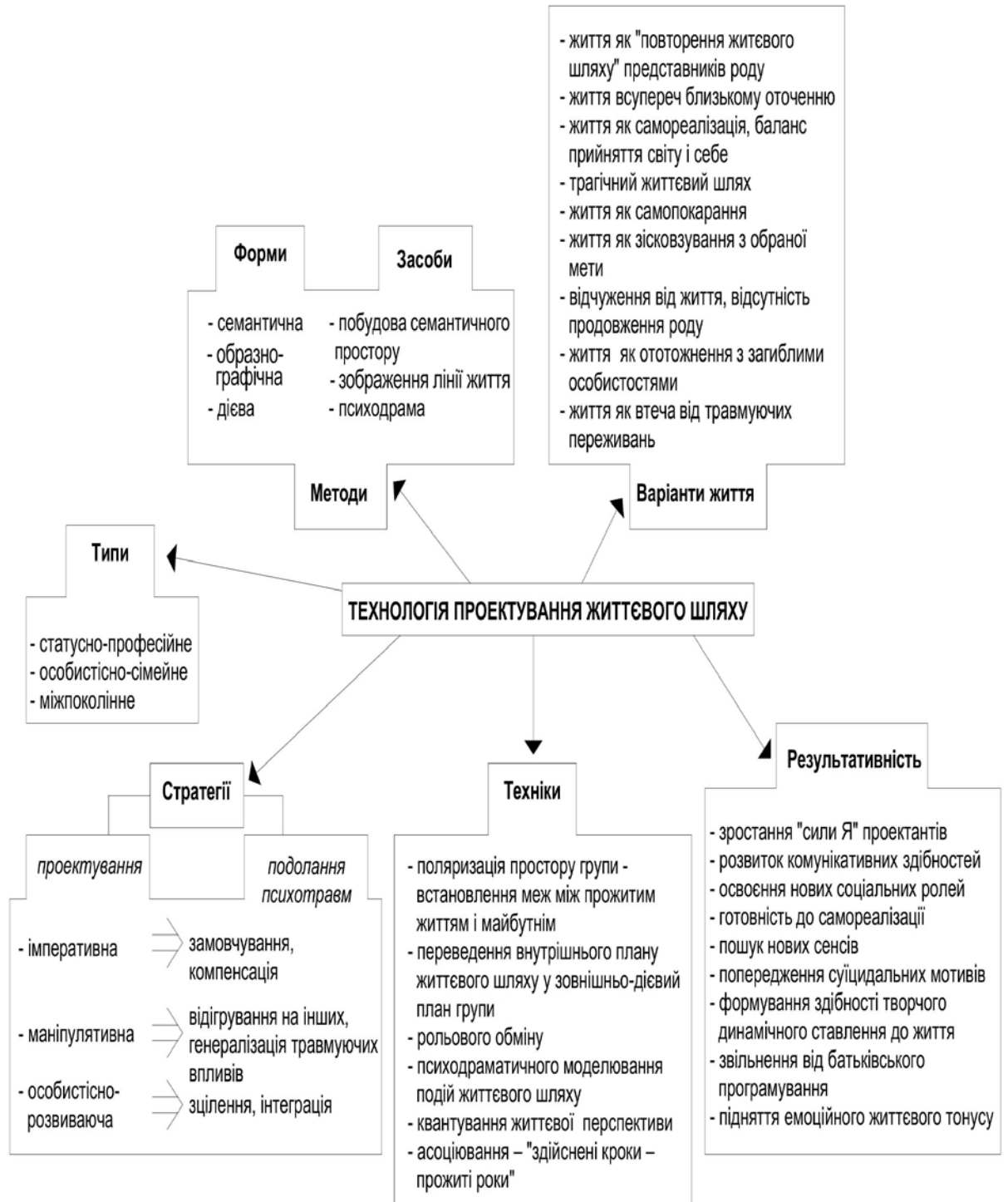

Рис. 4. Компоненти технології проектування життєвого шляху особистості

Розроблена нами технологія містить сім основних компонентів: типи, форми, засоби, стратегії проектування, стратегії подолання травм, техніки, їх результа-

тивність і варіанти (психотипи) життєвого шляху. Результативність розробленої нами технології проектування життєвого шляху особистості виявляється в знаходженні нового підходу до пізнання життя людини, прогнозування її життєвої перспективи.

ВИСНОВКИ

У дослідженні наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми проектування життєвого шляху особистості, що виявляється в побудові етнопсихологічної концепції даного феномену; в розробленні семантико-топографічного підходу до проектування життєвого шляху.

Узагальнення результатів дослідження дає підстави зробити наступні висновки.

1. Проблема життєвого шляху представлена у різних підходах: еволюційно-генетичному, соціально-психологічному, культурно-історичному, діяльнісному, сценарному, особистісно-міфологічному. Найменш презентовано позиції етнопсихологічного аналізу, що потребує особливого методологічного інструментарію. Поляризація українського суспільства як чинник впливу на вибір життєвого шляху обумовлена проживанням попередніх поколінь західних українців в іншій культурі (в австро-угорській імперії, їх бажання бути знову в більш розвиненій системі взаємин, ніж є на зараз) та цивілізації (у східних і центральних українців у російській, а потім в радянській імперіях), пережиті в цих цивілізаціях події, за логікою «вимушеного повторення» спонукають до протилежно спрямованих векторів (прагнень) інтеграції і конфліктів.

Наступний чинник вибору особистістю життєвого шляху прихований в суперечностях архетипних образів, програм групового несвідомого, що виявляються в реалізації полярно протилежних життєвих зразків. У народних звичаях, іграх українців присутні техніки проектування життєвого шляху особистості, що формують готовність до переходу «в інший світ».

2. На основі теоретичного аналізу побудовано етнопсихологічну концепцію життєвого шляху особистості, що дозволяє тлумачити особистість як систему ієрархічних взаємин декількох поколінь, у процесі яких разом з потенціалом розвитку та зростання передаються нащадкам пережиті колективні та індивідуальні травми. Вони спонукають особистість до застосування таких *стратегій* виходу із пережитих подій: стратегія *повторення життєвих труднощів, повернення до минулого*; стратегія *компенсації* пережитих життєвих травм («потенційних ям») більш високим соціальним статусом, матеріальними цінностями; стратегія *«відігрування» на інших*» (вимищення); стратегія *«жити з травмою»*, її трансгенерація, *замовчування*.

3. Розроблено семантико-топографічний підхід до проектування життєвого шляху, який спирається на досягнення соціальної, трансгенераційної, психодинамічної психології, гештальт-психології та етнопсихології. В основі цього підходу лежить представлення міжособової динаміки взаємодії у формі статус-векторів (квантів), що дає змогу визначати ступінь інтегрованості групи.

Показано, що взаємодія учасників групи з проектування майбутнього з часом веде до *вирівнювання соціально-перцептивних статусів* учасників, розвиває їх як суб'єктів проектування життєвого шляху, веде до спрощення ієрархічної структури

групи і статистично-значущого зростання сили «Я» учасників. Пережиті психотравми актуалізуються і обумовлюють створення консолідованих угруповань за типом травмуючого об'єкта: ті, «що пізнали голод», «пережили війну», «переслідувані», «чорнобильці», «примусові переселенці», «що пережили безробіття і хаос 90-х років», «народних героїв боротьби за цілісність і незалежність держави 2013/14 років», «героїв АТО».

4. Виявлено три основні стратегії долання особистістю травмувальних ситуацій в процесі міжособової взаємодії: *особистісно-розвивальну* (рівність статусів, діалог), *маніпулятивну* (прилаштування «під», спокуса для застосування партнером директивної стратегії), *імперативну* (відступ від контакту, прилаштування «над іншими», відчуження).

На основі чотирьох показників – повторюваності життєвих подій, наявності цілеспрямованої діяльності, можливості продовження роду та часу життя виявлено варіанти проектування життєвого шляху. В основі емпірично виявлених варіантів проектування життєвого шляху лежать механізми виходу (переривання) з психологічного контакту, що зумовлюють домінуючий вибір і відповідну стратегію поведінки. Катарсична сповідь особистості в групі або родині з метою звільнення від затаєних подій, відтворення їх у терапевтичних умовах, веде (через відчуття психологічної смерті, дезінтегрованості) до її інтеграції, зцілення та *позитивної трансгенерації* – передачі власного успішного досвіду.

5. Розкрито індивідуальну динаміку змін особистісних характеристик в процесі проектування життєвого шляху в різних вікових групах. Квантування часу життя (виділення проміжків часу на заплановані події) виявило, що у групі людей похилого віку більш стабільне життя (порівняно зі студентами), лінія життя має менше перепадів емоційного стану, їх життя (незважаючи на травмуючі події) більш різнобарвне, насичене також і позитивними подіями, домінує позитивне бачення перспективи, адекватні домагання. Їх лінія життя має більш символізовану глибину виразу пережитих травм, зображується невербально і виражається в словах. У студентів пережиті події заперечуються і подаються тільки на поверхневому вербальному рівні. Поглиблений контакт з молодими респондентами дав змогу виявити соціально травмувальні об'єкти, виражені у вигляді образів-символів, що підтверджує концепцію міжпоколінної передачі інтроектіваних в минулому соціальних травм.

З'ясовано, що процес міжособової взаємодії в групі з проектування життєвого шляху проходить певні універсальні стадії розвитку: 1) ототожнення себе з керівником, групою в цілому (*ідентифікація*), 2) *поляризація* між двома її соціально-психологічними полюсами – «сильним» і «слабким», 3) *дезінтеграція* як збільшення відстані між «Я»-реальним і «Я»-ідеальним, 4) *інтеграція* як зростання цілісності групи й особистості в ній. Група як соціальний організм та особистість у ній може пройти всі ці стадії у випадку опрацювання отриманого в минулому травмуючого досвіду, або зафіксуватись на одній із них, відігруючи, проектуючи «успадковане» й персонально пережите минуле в майбутні події життєвого шляху.

6. Виявлено архетипну символіку життєвих зразків колективного (групового) несвідомого, де протиставлено міфологеми мирного працівника (Сіяча) та Козака, що є полярно-протилежними шляхами розвитку чоловічої ідентичності, між якими

встановлюються амбівалентні відношення. В українській міфології спостерігаються розбіжності між орієнтованою на рід традиційністю та відступом від родинних цінностей, що утруднює проектування особистістю свого життєвого шляху.

Встановлено два основні структурно-ієрархічні принципи побудови взаємин в соціальній групі, родині: 1) традиційний, патріархальний, де ієрархія взаємин вибудовується за принципом Батьківського архетипного начала; 2) сучасний тип побудови взаємин у соціальній групі, сім'ї, де найбільш впливовою фігурою в родині є мати, що розкриває більше можливостей для самореалізації жінки, але разом з тим є причиною статево-рольових конфліктів в умовах масової трудової міграції жінок на Захід, соціального сирітства дітей.

7. Встановлено низку психологічних закономірностей проектування життєвого шляху: «прискорення психологічного часу» в ситуації страху смерті, «групової ілюзії» як неадекватних очікувань особистості, «зростання валентності групи» як прогнозу її позитивної динаміки, актуалізації в емоційно насичених життєвих ситуаціях декількох «ідентичностей» (однієї особистості) – сильного «Я» й слабого «Я», «жертви й агресора», що є проявом попередньо пережитих соціальних депривацій та психотравмуючих подій і слугує основою для політичних маніпуляцій.

Виявлено явище несвідомого об'єднання, ототожнення особистості (негативного злиття) з соціальними об'єктами, проти яких особистість свідомо протестує (стратегія майбутнього переходу з однієї групи в іншу, відвертої зради). Суб'єкти взаємодії, які виконують статусно-полярні ролі, схильні до об'єднання. Реальність невербальних форм відображення соціальної дійсності, малюнків оточуючих людей, виконаних суб'єктом проектування життєвого шляху, більш адекватні реальним взаєминам у групі, ніж прямі оцінки інших людей за шкалами семантичного диференціалу, хоча ці дві реальності (рівні свідомості) – взаємопов'язані. Вербальні оцінки міжособистісних взаємин більш «позитивно забарвлені», завуальовані психологічним захистом, ніж малюнки оточуючих людей, що безпосередньо і більш правдиво відображають досліджувану реальність.

Доведено, що джерелом репертуару соціальних ролей, емоційних станів, нестандартних «наднормативних» вчинків, що виконує особистість у своєму житті, можуть бути: архетипні образи групового несвідомого етнічних спільнот, що засвоюються поза свідомістю, передані (спроєктовані) пращурами послання-інтроєкти, засвоєні (інтроєктовані) і представлені у власному досвіді «сліди пережитих індивідуальних та колективних травм», а також «запозичені зразки» образів життя, створених в інших культурах.

Визначення соціально-психологічних засад проектування життєвого шляху особистості дає розуміння проектування життєвого шляху особистості як динаміки міжособових стосунків. Це відкриває широкі можливості для сприяння самореалізації особистості, формування здібності творчого динамічного ставлення до життя, попередження небажаної реалізації життєвих сценаріїв. Перспективу подальших досліджень вбачаємо в розробленні диференційованого підходу до конструювання типів життєвих шляхів особистості, а також у виявленні психологічних умов оптимізації цього процесу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*А) Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**Монографії:*

1. Семиліт М. В. Проектування життєвого шляху особистості: соціально–психологічний аналіз / Микола Семиліт. – Київ : ІСПП, видавець Чабаненко Ю. А. – 2013. – 278 с.

Статті у фахових наукових виданнях, затверджених МОН України:

2. Семиліт М. В. Проектування майбутнього – метод зростання сили «Я» особистості / М. В. Семиліт // Гуманітарні науки, №2 (4), 2002. – С. 121-127.

3. Семиліт М. В. Проблема керівництва групою. Стратегії ведучих / М. В. Семиліт // Сборник научных работ. Профессиональная подготовка будущего специалиста. – Альманах КГГИ, 2002. – С. 233-235.

4. Семилет Н. В. Проектирование будущего – метод возрастания «силы Я» / Н. В. Семилет // Сборник научных работ «Профессиональная подготовка будущего специалиста» – Альманах КГГИ, 2002. – С. 250-255.

5. Семилет Н. В. Значение образов-символов и психодрама / Н. В. Семилет // Психодрама и современная психотерапия №3 (4). – Киев, 2003. – С. 28-35.

6. Семиліт М. В. Культурно-історичні та психологічні умови формування особистості в українській родині / М. В. Семиліт // Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія. – К.: Міленіум, 2006. –Т. 9. Частина 1. – С. 89-97.

7. Семиліт М. В. Проектування майбутнього особистості в народних звичаях, іграх та обрядах / М. В. Семиліт // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання. – К.: Міленіум, 2006. – Т. 8. – Вип. 2. – С. 226-242.

8. Семиліт М. В. Психологічні умови звільнення особистості від інтроєктів / М. В. Семиліт // актуальні проблеми психології: психологічна теорія та технологія навчання / За ред. С. Д. Максименка та М. Л. Смульсон. – К. : Міленіум, 2007. – С. 132-140.

9. Семиліт М. В. Архетипи минулого та проектування майбутнього / М. В. Семиліт // Проблеми загальної та педагогічної психології. / За ред. С. Д. Максименка, том. 11, част. 4. – Київ, 2009. – С. 384-393.

10. Семиліт М. В. Проектування майбутнього як метод звільнення від батьківських програм / М. В. Семиліт // Нові технології навчання : психологічні проблеми // За ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Франка, 2007. – С. 108-118.

11. Семиліт М. В. Психологічні умови звільнення особистості від інтроєктів / М. В. Семиліт // Актуальні проблеми психології: психологічна теорія та технологія навчання / За ред. С. Д. Максименка та М. Л. Смульсон. – К. : Міленіум, 2007. – С. 132-140.

12. Семиліт М. В. Семантичний простір як засіб опису групової динаміки та особистісних змін / М. В. Семиліт // Вісник ХНПУ Ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – Харків, 2009. – Вип. 31. – С. 198-206.

13. Семиліт М. В. Психосоматичні прояви інтроєкту в проектуванні майбутнього особистості / М. В. Семиліт // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2009. – С. 173-183.

14. Семиліт М. В. Соціально-психологічний портрет особистості українця / М. В. Семиліт // Актуальні проблеми психології : Етнічна. Історична. Психолінгвістика / За ред. С. Д. Максименка, М.–Л. А. Чепи. – Ніжин, видав. НДУ ім. М. Гоголя, 2010, том. 4. ч. 5. – С. 63-67.

15. Семиліт М. В. Суб'єктивне відчуття щастя / М. В. Семиліт // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : Зб. Наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – № 30. – С. 26-31.

16. Семиліт М. В. Концепція життєвого шляху в контексті теорії колективної травми / М. В. Семиліт // Психологічні перспективи: Становлення особистості як суб'єкта життєвого шляху. Том 3. – Київ, 2011. – С. 51-60.

17. Семиліт М. В. Соціально-психологічні детермінанти поляризації українського суспільства / М. В. Семиліт // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск : Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. – Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. – 2012. – С. 124–131.

18. Семиліт М. В. Квантування часу життя студентами та людьми похилого віку групи активного довголіття / М. В. Семиліт // Психологічні перспективи: Психологія професійної діяльності працівників соціальної сфери, ІСПП НАПН України, Київ, 2012. – С. 38-44.

19. Семиліт М. В. Актуалізація психотравм в процесі проектування життя: прояви та стратегії виходу / М. В. Семиліт // Психологічні перспективи : Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. – Т. 1. Особистість і мала група. – Київ – 2012. – С. 57-66.

20. Семиліт М. В. Полярні міфологеми у дослідженні життєвого шляху українців / М. В. Семиліт // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2012. – Т. 24, ч. 6. – С. 413-419. – [Електронний ресурс] Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pzpp_2012_24_654

21. Семиліт М. В. Варіанти життєвих шляхів групового несвідомого / М. В. Семиліт // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : Зб. Наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – №40 (64) – С. 212-216.

Публікації у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз:

22. Семиліт М. В. Гендерні особливості соціально-перцептивного статусу особистості в групі / М. В. Семиліт // Проблеми сучасної психології. Збірник праць. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України і Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, включеного до міжнародної науково-метричної бази Index Copernicus. – 2015. – № 27. – С. 500-509.

Публікації у зарубіжних наукових виданнях:

23. Семилет Н. В. Источники трансгенерирования коллективных и индивидуальных травм / Н. В. Семилет // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири. – 2013. – № 4. – С. 82-93.

24. Семилет Н. В. Концепция трансгенерации коллективной травмы: способы исцеления / Н. В. Семилет // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири – 2014. – № 2. – С. 24-37.

25. Семилет Н. В. Проявление психотравм в процессе проектирования жизни: пути выхода / Н. В. Семилет // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири. – 2014. – № 1 – [Электронный ресурс] Режим доступа: www.es.rae.ru/bulletinpp/206-925 (дата обращения: 13.08.2014).

26. Семиліт М. В. Соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху / М. В. Семиліт // Региональные социологические и психологические исследования // РЕМ : Psychology. Educology. Medicine. – 2014. – № 3. sr.: – [Электронный ресурс] Режим доступа: rem.esrae.ru/4-30 (дата обращения : 18.12.2014)

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

27. Семиліт М. В. Проектування майбутнього особистості (соціокультурний, етнічний та психологічний аспекти) / Микола Семиліт. – Київ-Черкаси : КНУТД, В. П. Беденко, 2010. – 182 с.

28. Семиліт М. В. Психологічне проектування майбутнього особистості / Науково-методичний посібник для практичних психологів та соціальних педагогів. / М. В. Семиліт. – Черкаси, 2000. – 77 с.

29. Семилет Н. В. Проектирование жизненного пути личности. Учебно-методическое пособие / Н. В. Семилет. – Симферополь, КРИППО – 2006. – 100 с.

30. Семиліт М. В. Професійно важливі якості психолога / М. В. Семиліт // Теоретичні та методичні основи профорієнтації загальноосвітніх шкіл та психолого-педагогічний відбір абітурієнтів на педагогічні спеціальності вищих навчальних закладів / Укл. Вареник В. В., Семиліт М. В. та ін. – Черкаси, 2006. – С. 11-17.

31. Семиліт М. В. Педагогічна проблема батьківства / М. В. Семиліт // Методичний посібник . – Черкаси, 1995. – 81 с.

32. Семиліт М. В. Психологічне проектування майбутнього особистості (доповнене, перероблене видання). Науково методичний посібник для практичних психологів та соціальних педагогів / М. В. Семиліт. – Ялта, 2003. – 88 с.

33. Семилет Н. В. Психологическое проектирование жизненного пути личности / Николай Семилет. – Симферополь : КРИППО. – 2004. – 94 с.

34. Semilet N. The growth of “SelfForce” as a result of integration of T-group / N. Semilet // Abstractbookofthe 1stCongress of Psychology. – Amsterdam, 1989. – P. 247 (Голандія, Амстердам).

35. Семиліт М. В. Вербально-невербальна методика проектування майбутнього Основи глибинної психокорекції : феноменологія, теорія і практика : Навч. посіб., – Вища шк., / М. В. Семиліт. – 2006. – С. 163-164.

36. Семилет Н. В. Катарсис в группе как механизм обеспечения терапевтического эффекта и развития самосознания / Н. В. Семилет // Психология педагогического общения. Сборник научных трудов. Кировоград, 1991. – С.144-150.

37. Семиліт М. В. Розвиток національної самосвідомості – необхідна умова особистісного росту / М. В. Семиліт // Матеріали міжнародної конференції: „Формування національної самосвідомості молоді”. – Київ, 1996. – С. 48-50.

38. Семиліт М. В. Психологічні умови та механізми творчості / Семиліт М. В. // Проблеми реалізації духовно-творчого потенціалу молоді. – Рівне, 1996 – С. 63-65.
39. Семиліт М. В. Семантичний простір групи як засіб опису стратегій впливу на особистість в процесі спілкування / М. В. Семиліт // Методи підготовки фахівців до професійного спілкування. – Черкаси, 1997. – С. 191-197
40. Семиліт М. В. Цілісність та „Сила Я” як необхідні умови і результат розвиваючого спілкування особистісного росту / М. В. Семиліт // I Всеукраїнський конгрес з практичної психології. – Херсон, 1994 – С. 158-159.
41. Семиліт М. В. Психодраматична робота з майбутнім особистості / Н. В. Семиліт // Особистість психотерапевта в терапевтичному полі. – Тернопіль, 2000 – С. 25-27.
42. Семилет Н. В. Практическая психология / Н. В. Семилет // Педагогическая жизнь Крыма. – Симферополь, КРИППО, 2004. – С. 41-43.
43. Семиліт М. В. Проектування майбутнього особистості в звичаях іграх та обрядах українців / М. В. Семиліт // Педагогічний вісник. – Черкаси : ОПОПП, 2007, С. 28-33.
44. Семиліт М. В. Життєвий шлях особистості: варіанти та детермінанти / М. В. Семиліт // Традиція і культура. Людина і Всесвіт. Всеєдність буття. Частина I.
45. Семиліт М. В. Джерела формування образів-зразків життєвих шляхів / М. В. Семиліт // Наукові студії соціальної та політичної психології. №32(35) – К. – 2013. – С. 128-140.
46. Семилет М. В. Трансгенераціонні перспективи колективних і індивідуальних травм життєвого шляху / Н. В. Семилет // Вестник Севастопольского экономико-гуманитарного института Таврического национального университета имени В. И. Вернадского : научное издание.– Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2014.– С. 323-332.
47. Семилет М. В. Жизненный путь человека как трансгенерация межличностных отношений / Н. В. Семилет // Современное гуманитарное образование: Материалы международной научно-практической конференции. Симферополь : ИТ «АРИАЛ» , 2014 – С. 258-270.
48. Семилет Н.В. Трансгенераціонні перспективи колективних і індивідуальних травм як причина посттравматичного стресу / Н. В. Семилет // Пост-травматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни – Міжнародне науково-практичне видання / заг. ред. І. Маноха, Г.Собчук.– Том 11 – Варшава – Київ: ПАН – Гнозис, – 2018. – С. 292-304.
49. Семиліт М. В. Проблема «сепарації» особистості студента як необхідна умова його розвитку / М. В. Семиліт // Актуальні проблеми освітнього процесу в контексті європейського вибору України: зб. Матеріалів всеукраїнського круглого столу (Київ, 17 квітня 2018 рік). – Київ.: КНУБА, 2018. – С. 35-42.
50. Семиліт М. В. Особливості суб’єктивного сприйняття часу. Перевертання та прискорення подій / М. В. Семиліт // Актуальні проблеми психологічної адаптації в умовах кризового суспільства: матеріали 3-го Всеукраїнського круглого столу (6 березня 2018 року); за заг. ред. О. Г. Львовичкіної, Р. А. Калиниченка. – Ірпінь: УДФСУ, 2018. – С. 142-148 .

АНОТАЦІЇ

Семиліт М. В. Соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, – Київ, 2019.

В дисертації розглянуто проблему проектування життєвого шляху в контексті соціально значущої прогнозувальної діяльності, новітніх особистісно-орієнтованих психотерапевтичних практик; реалізовано цілісний системний (семантико-топографічний) підхід до виявлення соціально-психологічних та етнокультурних засад проектування життєвого шляху особистості.

Приділено увагу прадавнім архетипам, що є базовими для особистості українця і виступають основою їхнього життєвого сценарію, укоріненого у родових програмах. Визначено вплив соціально-психологічних, зокрема етнопсихологічних, чинників на вибір особистістю індивідуального життєвого шляху, проаналізовано можливі варіанти та детермінанти цього вибору. Розроблено етнопсихологічну концепцію квантування життєвої перспективи, динамічну модель розвитку взаємин у групі, систему варіантів життєвих шляхів, розроблено модель трифакторного семантичного простору групи, в якому відбувається становлення особистості як суб'єкта життєвого шляху.

Ключові слова: життєвий шлях, варіанти життя, життєвий сценарій, колективне несвідоме, архетип, травма, групова динаміка, квантування життєвого шляху.

Семилет Н. В. Социально-психологические основы проектирования жизненного пути личности. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология, психология социальной работы. Институт социальной и политической психологии НАПН Украины, Киев, 2019.

Диссертация посвящена теме проектирования жизненного пути личности, переводению внутреннего плана образа жизни во внешние взаимоотношения в группе. Данное исследование впервые в отечественной психологии рассматривает детерминанты выбора личностью варианта жизненного пути, состоящих из внутренних (архетипических образов) и внешних (интроецированных при жизни) социальных идеалов.

Автором разработана целостная (семантико-топографическая) концепция проектирования жизненной перспективы, квантификации времени жизни на основе приобретенных и архетипически заложенных программ-интроектов. Концепция проектирования жизненной перспективы рассматривает личность как иерархическую систему отношений нескольких поколений, которые с потенциалом развития передают потенциал коллективных и индивидуальных психотравмирующих образов. Эти образы влияют на выбор личностью стратегии выхода: жить с травмой, утаивая ее; компенсировать негативный опыт социальным статусом, материальными ценностями; повторять травмирующие ситуации; вымещать негативный опыт,

отыгрывая его на других людях, реализовывать центробежную динамику протеста (бегства, эмиграции). В работе выявлены социально-психологические основы проектирования жизненной перспективы: поляризованность векторов интеграции восточных и западных общностей социальной системы Украины, неоднородность социокультурных, этнических ценностей (обычаев, языка, веры); экономическая развитость или депрессивность районов, предыдущее проживание в более развитой или менее развитой социальной системе, коллективные и индивидуальные травмы, вынужденные переселения.

В работе выявлено, что в народных практиках присутствуют техники проектирования жизненного пути, которые репрезентируются в графической, семантической и действенной (психодраматической) формах.

Автор исследовал факторы, которые фрустрируют прогнозирующую деятельность личности, приводят к невротической потере веры человека в свое будущее, усиливают деструктивные тенденции организма, ведут личность к суицидальным проявлениям, количество которых за последнее время значительно увеличилось как среди взрослых, так и среди детей.

Актуальность темы исследования связана с необходимостью усовершенствования современных методов психотерапевтической работы в современных условиях, а также создание условий развития коллективного субъекта жизненного пути.

Отдельное внимание предоставлено коллективным архетипам (братьям-Сеятелям, герою-Котигорошку, женщине-Сестре, захваченной зависимостью от «Чудовища-Змея», «выбравшей не свою долю» (трудовая эмиграция), которые являются базовыми для личности украинца и выступают основой жизненного сценария, укорененного в родовых программах.

Было выяснено, что в коллективных представлениях и народных практиках украинцев присутствуют техники проектирования жизненного пути, которые выполняют интегрирующую психотерапевтическую функцию, пробуждают поисковую активность личности. Усиление контакта с окружающими людьми, коллективными символами обуславливает большую целостность личности, ведет к возрастанию ее силы «Я», что развивает ее как субъекта жизненного пути. Динамика межличностного взаимодействия проектантов в малой группе проходит определенные стадии: отождествления (идентификации), поляризации (отступление), дезинтеграции (дисперсии), интеграции (фокусировки), что детерминирует возможные варианты выбора жизненного пути личности. Социально-психологические факторы жизненного пути личности определяют механизмы символизации образов будущего участников процесса проектирования жизненного пути. Существует взаимосвязь между индивидуально-неповторимыми вариантами (типами) жизненных путей и коммуникативными качествами личности, способами прерывания психологического контакта с окружающей действительностью.

Данное исследование впервые в отечественной психологии определяет влияние социально-психологических, этнопсихологических детерминант выбора личностью индивидуального жизненного пути, анализирует возможные варианты этого выбора. Подготовлена концепция квантификации жизненной перспективы, динамическая модель развития взаимоотношений в группе, определены внешние и внутренние условия, препятствующие развитию этих взаимоотношений.

Ключевые слова: жизненный путь, варианты жизни, жизненный сценарий, коллективное бессознательное, архетипы веры, травма, групповая динамика, квантирование.

Semilet N. V. Social-psychological principles of the individual's life journey projection.

Thesis to confer Doctor's degree on the field 19.00.05 – social psychology, psychology of a social work. Institute for Social and Political Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kiev, 2019.

Thesis is dedicated to realization of the social-significant practice of an individual's life journey projection, conversion of the inner life journey plan to the group outward relation. For the first time in the homeland psychology, this work considers determinants of the individual's option of choosing a life journey variant, consisting of inner (archetypal) and outward (introjected during the life) psychological conditions.

The author has worked out integrated and system-defined theory of the life prospect projection, quantification of the lifetime on the basis of both acquired and archetypal inherent introjecting programs. The present theory of the life prospect projecting considers an individual to be a hierarchical system to be established as a result of activity of multiple generations that hand over to the subsequent ones not only growth potential but a potential of the collective, individual, psycho traumatic imagery along with it. These imagery influences upon the exit strategy a person chooses: to live with a trauma and to conceal it, to compensate for negative experience with the social status, material valuables, to repeat traumatic situations, vent negative experience onto other people.

Key words: life journey projecting, life journey variant, life script, the **collective** unconscious, archetypes of faith, trauma, group dynamics, quantification.